

Milka

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLIX

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горђићан-Премк, др Ирена Гришкаш, др Милка Ивић, др Павле
Ивић, Блаже Конески, др Тине Лојар, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Мићалар Пешикан,
др Живојин Ситанојчић, др Драго Ђујић, др Ејон Фекеље*

Главни уредник:
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1993

МИЛКА ИВИЋ
(Београд)

О РАЗЛИКОВАЊУ ЉУДИ ПО БОЈИ

Људе ближе одређујемо, између осталог, и по томе у коју од постојећих људских врста спадају, а ове устројава у нашу свести учаване таквих универзалније заступљених разликовних особности какве су, рецимо, националност, или занимање, или карактер, или изглед. Постављањем човекове спољашњости у жижу пажње стичу се неопходни услови за то да, ако затреба, својству боје припадне улога разликовног критерија.

Подела људи на расе једна је од прилика кад боју није могуће заобићи. Та подела, наиме, почива на уважавању неких битних, биолошки условљених разлика у изгледу, а у њих се обавезно убраја и неједнака пигментираност коже.

Једном делу човечанства, пре свега становништву централне Африке; природа је, уз још неке специфичне расне одлике, доделила и изузетно тамну пут, осталима светлију, али неједнако изнијансирану. За већину косооких житеља Азије, рецимо, типична је жућкаста, а за староседеоце америчког континента нешто тамнија, понекад готово бакарна боја коже, док се тен народа везаних за европско тле не издваја у сличном смислу неким посебним колоритом. Међу Европљанима има не само беличастих, односно беличасто—руменкастих, него и (умерено) тамнопутих људи. Сви они јесу по својој спољашњости на специфичан начин различити од Африканаца, Азијата и америчких Индијанаца, али не само и не толико с погледом на боју пути колико на укупност те и других особности које им осигуравају самосвојност изгледа.

Као што је познато, зачетник антрополошких истраживања Friedrich Blumenbach (1752 — 1840) први је извршио поделу људи на расе, разграничавајући при том термилошки основне расне типове овако: црни (етиопски), жути (монголски), црвени (амерички), бели (кавказки) и мрки (малајски) расни тип. Употребом термина колористичке семантике желео је да упозори на разликовни значај боје људске коже, док је оним другим, додатним термином изнео податак о средини где се јављају типичнији примерци расе која се има у виду. У времену које је следило, уношене су знатне корекције и допуне у Блуменбахово учење о расама¹; показало се,

¹ Поред одговарајуће стручне литературе, више обавештења о овоме дају и све репрезентативније енциклопедије — на пример *The Encyclopedia Americana*.

између осталог, да није оправдано придавати толику важност обојености епидерма². Па ипак, у свет је широко продрла његова терминологија пракса називања основних људских раса по боји; мање више сви и дан данас помињу *црну*, *жућу*, *црвену* и *белу* расу (само је она *мрка* релативно брзо пала у заборав).

Спремност да се усвоји колористичко разврставање људског рода свакако није била случајна. Познато је да су сусрети са обојеношћу коже сасвим друкчијом од сопствене увек врло упечатљив доживљај. На представнике осталих раса посебно интензиван визуелни утисак остављају Африканци својом интензивном тамнопутошћу, о чему и језик на свој начин сведочи: тамо где постоји посебан општи назив за расног представника, он је увек изведен од придева са значењем „црн“ (уп. на пример француско *negre*, руско *негр*, повогрчко *veuroc*, енглеско *negro*, немачко *Neger* — све настало од латинског *niger* = *црн* и еквивалентно нашем *црнац*), а само по изузетку и још од неког од придева укључених у расну терминологију (наш израз *белац*, на пример, именује представника *беле расе*, на супрот *црницу*, представнику *црне*; одговарајући облици од придева *жући* и *црвен* — *жућинац и *црвенац — нису, међутим, у употреби, него се уместо њих појављује сложено лексичко образовање — *црвенокожац*, као широко усвојена реч у стандардном језику, и *жућокожац*, као ретка, у разговорној пракси једва присутна лексичка творевина).

Мада и међу црнцима има уочљивих разлика у интензитету пигментације коже — неки су мање, други више тамнопути, несумњиво је да се у свести „нецрнаца“ као прототипски представници црне расе издвајају најтамнији, тј. они чија целокупна спољашњост (коју колористички одређују у најпотпунијем складу са кожом и коса и очи) оставља заиста утисак црног. Црнци се, дакле, доживљавају као црни у пуном смислу те речи и у сваком битном детаљу свог физичког ентитета. Са „жућима“ је ствар компликованија. Пре свега, многи представници жуте расе и нису толико жути да би се баш по тој својој особини довољно разликовали од „белих“. Већина њих, штавише, и није свесна да им боја коже ипак помало „вуче на жуто“.³ Јапанци, на пример, чак изричито кажу за тен свог народа, посебно за тен његовог женског дела, да је *б е о* (детерминишу га изразом *shiroi*, који то значи); и за њих је, као и за толике друге народе света, белопутост својеврстан идеал лепоте, нарочито женске (Wagatsuma 1967, стр. 407).

У РМС реч са значењем 'црвен' овако се дефинише: „који је боје крви“. Сличну нам дефиницију нуде и многи други, најразличитији речници широм

² Новија истраживања изнела су на видело и такве појединости као што су: изразита депигментација косе, очију и нарочито коже код неких монголоидних народа настањених у континенталним пределима северног Сибира (Чебоксаров 1971, 141) и, друго, феномен генерацијске неусаглашености у колористичком погледу — у дећим годинама Африканци и Европљани се међусобно далеко мање разликују по боји него што то буде после, кад одрасту (Чебоксаров 1971, стр. 95).

³ Јапанац Hiroshi Wagatsuma (Wagatsuma 1967, 423) забележио је карактеристичну исповест једне своје суграђанке о томе како су се њој „отвориле очи“ у том погледу тек онг дана кад је своју ћерку спазила у непосредном окружењу „беле“ америчке деце.

света.⁴ Они, међутим, које зовемо *црвенокошцима* нису црвени као крв; њихова је пут, у ствари, средње тамна, али понекад у нарочитој, бакарној нијанси. Неупућенима може изгледати произвољно дати и бакарној боји назив *црвена*. Али — и за такав се избор може наћи оправдање.

Пре свега, од јарко црвене до бакарне боје прелази су врло поштуни, а експерименти вршени са представницима најразличитијих језика (Berlin/Kay 1969, 13) показују да се људи по правилу увек колебају око тога како повући границу између непосредних суседа у спектру боја: да ли неку дату прелазну нијансу сместити у домен боје *A* или *B*?⁵ Осим тога, стоји чињеница (на коју је наука већ у много прилика упозоравала): само се хемијским путем добијају увек идентично хроматски уобличени, свима савршено препознатљиви колористички ентитети; у природи је друкчије. О конкретном виду сваке боје одлучује, у ствари, фактура оне појаве у оквиру које се дата боја остварује („Впечатление, производимое цветом, связано с фактурой поверхности предмета“ — Гак 1977, 193). Људи, наравно, тај феномен уочавају, па некад бирају посебну реч ради ознаке да је посредни, додуше, боја те и те хроматске вредности, али оличепа баш у једној одређеној (а не којој било другој) појави. Природом дат црвени изглед косе, рецимо, никада није идентичан са изгледом крви.⁶ Отуда у нашем језику и лексичка разлика; за косу (и длаку уопште) кажемо : *риђа*, а за крв : *црвена*. У енглеском је, међутим, један исти израз — *red* — прикладан за оба случаја.

Бакарна боја има како мрког тако и црвеног у себи; но, очигледно, хијерархијски примат у утиску који остављају *црвенокошци* на остале припада црвеном тону. Пошто за исказивање његове нарочитости није досад искована никакава посебна реч ни у нашем ни у осталим европским језицима, људи се служе оним чиме располажу — Французи бирају *prive*, Енглези *red*, Срби *црвен*, итд.

Још се изразитијим семантичким релативизмом одликује назив за својство 'бео'.

У науци је већ разним поводима саопштавано како се *белим* зову и неке појаве које то нису. „*Бело* је браон кад се односи на кафу, жуто кад указује на вино, а розе кад се примењује на људе“ („*white is brown when relating to coffee, yellow when referring to wine and pink as applied to people*“)

⁴ Р. М. Фрумкина (Фрумкина 1984, 17) наглашава да је у лексикографији већ одавно традиција да се хроматска индивидуалност најосновнијих боја идентификује јединоставно упућивањем на свима добро познато колористичко својство одређене појаве: 'бело' се везује за 'снег', 'црвено' за 'крв' и сл. При том она признаје (стр. 18) да је такво метајезичко решење нешто што се може толерисати тек за невољу, у очекивању да наука изнађе прикладнији дефиницијски поступак.

⁵ С том је околношћу у непосредној вези и онај одавно запажени раскорак међу језицима у распону семантичког потенцијала који се додељује називу за исту боју: у језику *A*, на пример, он обухвата, а у језику *B* не обухвата, и ту и ту нијансу; или обрнуто. С принципске тачке гледишта посматрано, то несаобразно устројавање лексичких ознака за боје неодољиво подсећа на несаобразно устројавање фонолошких јединица — напомиње Angela Bidu Vrănceanu (Bidu Vrănceanu 1976, 89).

⁶ Adrienne Lehrer (Lehrer 1974, 7) примећује: одмерена према палети боја које су саздане хемијским путем (и објављене у каталогу А. Н. Munsell, *A Color Notation*, Munsell Color Comp., 11th edition, Baltimore 1961), црвена боја косе пре заслужује да буде сврстана уз *оранж* или *браон*, него ли под *црвено*.

примећује семантичар Ф. Р. Палмер (Palmer 1977, 75), циљајући том опаском на постојање (интернационално усвојених) термина типа нашег *бела кафа* и *бело вино*, као и на чињеницу да није свако *бело лице* баш буквално бело (типично енглески тен, а њега је Палмер првенствено имао у виду, јесте ружичасто-беличаст). Они који први пут чују како су стари Руси за многе своје суграђане тврдили да имају не само бело лице и белу косу него и *б е л е о ч и*⁷ обично се запрепасте; откуд очи могу бити беле?

Не могу, наравно; али — нико није ни мислио да тако нешто саопшти. Потезањем назива за 'бело' стари Руси су настојали само ово да објасне: од свих колористичких верзија које могу имати људске очи, код поменутих особа остварила се она најсветлија, најближа 'белом'.⁸ По истом су принципу настајале у језицима и конструкције типа *бела кафа* / *бело вино*⁹: *бела* је она кафа / *бело* је оно вино чија боја својом отвореном нијансом стоји насупрот оној другој, много тамнијој колористичкој могућности која је такође доступна кафи / вину.¹⁰ Испоставља се, једном речју, да назив за 'бело' не именује искључиво белу боју, него служи и за ознаку чињенице да се, од свих колористичких нијанси које може имати појава о чијој се детерминацији по боји ради, у овом конкретном случају остварила она најсветлија, најближа 'белом'¹¹.

Ово стање ствари је непосредна последица нашег поимања 'белог'. 'Бело' и 'црно' се перцептивно и психолошки доживљавају као два међусобно супротстављена екстрема у низу постојећих колористичких датости, а индивидуалитети ових су устројени и по критерију рас-

⁷ Б. О. Унбеган (Unbegaun 1963, 11), после детаљног претраживања у том погледу меродавних докумената из периода XVI – XVII век, износи податак да је тамо забележено за сто четири особе, међу којима претежу деца, како су им очи „беле“. То што баш деца предњаче у поменутој „белини“ у пуном је складу са чињеницом регистрованој у антропологији (Чебоксаров 1971, 97) да су многим младим људима очи светлије нијансе плавог у детињству него ли у годинама одраслости.

⁸ Проучавалац судбине назива боја у руском, Н. Б. Бахилина, за „слово белый“ прво каже следеће: „В древнейших русских памятниках оно является абстрактным цветообозначением, т. е. обладает способностью называть самые разные оттенки цвета (или, вернее, самые разные слабые оттенки хроматических цветов, близкие к белому)“ (Бахилина 1975, 9), а потом (на стр. 75) још и ово: „Прилагательное белый как цветообозначение широко используется не только со значением 'белый как снег', но и 'светлый, светлее других в этом роде'“.

⁹ То је, очигледно, увидео и Палмер, судећи по опасци да енглеско *white* може да искаже и значење: „the lightest in colour of that usually to be found“ (Palmer 1977, 99).

¹⁰ Кад се о вину ради, неки језици ту другу, тамну нијансу називају црном, (нпр. наш језик: *црно вино/бело вино*), а остали црвеном (нпр. немачки: *Rotwein / Weißwein*). С обзиром да боја тамног вина није ни изразито црна, ни изразито црвена, а да су, с друге стране, речи које именују основне боје већ у принципу подложне семантичком релативизму, оба избора можемо сматрати једнако легитимним.

¹¹ Овакву двојну семантизованост испољавао је и назив за 'бело' у старогрчком — λευκόσ; у античким текстовима њиме је, поред осталог, детерминисан и јечам, најсветлија од житарица („Die Kenntnis der Getreidesorten gehörte einst zum Grundwissen, ebenso wie etwa heute die Kenntnis der einzelnen Autotypen... Farbliche Differenzierungen wurde infolgedessen mit den einfachen Farbenbezeichnungen zum Ausdruck gebracht... Die Gerste war die hellste der Getreidesorten und konnte deswegen ohne weiteres λευκόν genannt werden“ — Dürbeck 1977, 77).

туђе/оппадајуће светлине, односно тамноће, тако да се на апсолутном крају нарастајућег светлог налази 'бело', а на апсолутном крају нарастајућег тамног — 'црно'. Отуда и могућност прибегавања, према потреби, одговарајућој п е р с п е к т и в и з а ц и ј и : или је у непосредној визури колористичко својство као такво — онда се речју за 'бело' именује бела боја, или је у центру пажње супротстављање светлине тамноћи, па се помињањем 'белог' разрешава дилема у корист светле нијансе.

Судбина назива за 'бело' у језицима одређена је једним делом и његовом антонимијском повезаношћу са називом за 'црно'. Ако је, на пример, овај метафоризовао тако да, поред црне боје, исказује и особину 'морално неисправан', 'негативан' (што се најчешће догађа), онда и онај назив такође употребљавамо и у метафоризованом смислу, као ознаку супротне особине : 'морално исправан', 'позитиван' (уп. пример који наводи RJA s. v. *bio*: *Дакле ни ђаво црн, ни мајка му бијела — нејо крив и он и она*). Карактеристично је да се у средњовековном српском, у којем су се широко искоришћавали називи *црнац* и *црница* (тачније: *чрњњџ* и *чрњница* — в. Дан. Рј. III) за калуђера и калуђерицу (тј. оне који су д о с л е д н о о д е в е н и у ц р н о), појављује (ретко, додуше — в. податак у RJA, s. v. *bijelac*) и лексема *белац* као ознака „световњака“, тј. онога који није калуђер, а у језику Вукове епохе, односно самога Вука, њоме се именује, с једне стране, незамонашено православно свештено лице, а с друге католички калуђер који уместо црне носи белу одећу (в. РСАНУ s. v. *белац*).

Кад је одређена боја одеће распознајни знак одређеног соја људи, онда се придев који њу именује понекад употребљава као устаљени епитет уз општи назив представника тога соја; у нашем фолклору, на пример, високо је фреквентан израз *црни калуђер* (уп. пример из стиха народне песме: *Јесћ слободно, црни калуђере* — РМС, s. v. *црн*).

У принципу гледано, чак и нечија казационална повезаност с црном бојом (црна му може бити кабаница, црн му може бити коњ и сл.), под околностима стрепње од дотичног, очекивања неког злог потеза с његове стране, понекад изазива тако снажан утисак да се детерминација 'црн' просто намеће. Разматрајући употребу назива за 'црно' у старогрчком и осврћући се у вези с тим на Есхилово казивање о „црној коњици“ (састављеној од тридесет хиљада Персијанаца), Dürbeck с правом упозорава на могућност да се Ешил није приклонио избору такве одредбе само због „враних коња“; важније му је морало бити истицање чињенице да је персијска коњица по себи нешто негативно, застрашујуће („Aischylos von 'dreißigtausend Mann schwarzer (μέλαινα) Reiterei' spricht: Da die persische Reiterei insgesamt nicht nur aus Rappen bestehen konnte, ist μέλαινα hier in übertragenem Sinn gebraucht: 'bedrohlich, draüend, unheilvoll'“ — Dürbeck 1977, 151).

У нашим народним песмама, поред многих других личности, помиње се и *црни Арајин*. Да типичан Арајин по боји коже, косе и очију заслужује квалификацију *црн*, то је ван спора. Али — с обзиром на утврђену чињеницу (Детелић 1992, на стр. 34, 59, 99, 180) да се у српском фолклору *црни Арајин* јавља као нека врста демонског бића, сви су изгледи да је народни певач, потежући поменути епитет, у ствари желео да нас упути

на његову метафоризовану интерпретацију; на основу ње добијамо упозорење о томе да је посреди личност која не доноси собом срећу, него несрећу.¹²

Негативно психолошко доживљавање 'црног' је исконска човекова особина — људи су од вајкада зазирали од таме и оног непознатог, тајанственог што су наслућивали у њој.¹³ Отуда и укљученост конотације негативног, опасног, несреће¹⁴ у значењски потенцијал лексичке ознаке за црну боју у толиким језицима света (в. Kikuchi / Lichtenberk 1983, 31). Јако је могуће да је и та околност, удружујући се са још једним, чак и важнијим разлогом, допринела, у појединим срединама, потискивању уобичајене лексичке ознаке за 'црн' у корист неког другог израза којим ће се тамнокоси и тамнооки представници беле расе одређивати по боји.

Ти тамнокоси и тамнооки „бели“ могу, али не морају, бити истовремено и тамнопути. Ако то јесу, онда им таква колористичка стварност коже може бити или трајна, тј. својствена од рођења, или привремена, тј. стечена претераним сунчањем. То, уосталом, не важи само за „беле“, него и за „жуте“: неки од „жутих“ су, било урођено, било заслугом сунца, тамнопутији него што су то иначе припадници ове расе. Да ли је уопште могуће и за те загасите представнике „белог“ и „жутог“ људског соја рећи исто онако као за црнце: црни су?

Одговор гласи: у неким језицима јесте, у другим није.

Стари су Грци, на пример, и на своје преплануле сународнике, баш као и на Африканце, примењивали исту колористичку одредбу *μελανεζ* (Dürbeck 154), што и данас чине Јапанци у односу како на своје претерано осунчане суграђане, тако и на црнце са својом речју *kuroi* која такође значи 'црн' (Wagatsuma 438, нап. 26). Енглези, међутим, за препланулу кожу кажу да је *swarthy*, за црноке и црнокосе међу „белима“ такође да су *swarthy*, а за црнце да су *black*. У српском је ситуација компликована, и то на начин који је, с теоријске тачке гледишта посматрано, веома занимљив. Ево како ту стоје ствари:

Мада се и придев црн који пут, у разговору, употреби са значењем „опаљен од сунца“ (РМС, одредница *црн*), постоје посебни изрази — *поцрнео* и *прејлануо* — који су управо специјализовани за изношење тог податка. Како последице осунчаности по правилу нису трајне — човеку је једно време кожа тамнија него што је била пре излагања сунцу, па се после опет „унормали“ — тим је изразима својствена истовремено и конотација несталности, привремености оне тамноће тена коју исказују. С погледом на познату јакобсоновску појмовно-терминолошку дистинкцију *маркираносић/немаркираносић*, речи *поцрнео* и *прејлануо*, по тој конотацији,

¹² Кад је, по казивању песме *Јакшићима двори похарани* (Вук, Нар. пј. II, 444), очевидца недела његове починиоце овако описао: *Врани коњи, а црни јунаци, обидоше право из Дунава*, оштећени су сместа схватили да ове треба тражити „у арапској земљи“.

¹³ Окултном значају црне боје код старих Словена говоре Иванов и Топоров — Иванов / Топоров 1965, посебно на стр. 201.

¹⁴ *Црним* се у нашем (разговорном) језику назива и онај који, неким поступком, несрећу као да сам на себе призива: *Црни Перо, шта ти уради?!* Преглед могућих спојева са *црн* у метафоричном значењу даје Стојичић 1992, 624 — 626.

спадају у маркиране језичке јединице. Оцењене по истом критерију, остале у језику присутне ознаке тамноће тена одликују се немаркираношћу.

По језичком осећању с в и х представника савременог српског културног израза, придеви *црноуш* и *црмјураст* такође служе само за одређивање загасите боје к о ж е (никад косе и очију), а од лексичких решења *поцрнео* и *прецрнело* разликују се по томе што дату колористичку ситуацију исказују без алузија на то како је до ње дошло — наследним путем или сунчањем. По језичком осећању с а м о н е к и х представника наше данашње изражајне културе и реч *црномањаст* спада уз *црноуш* и *црмјураст*, тј. функционише као немаркирана ознака загаситости коже.

У том својству је ту реч и сам Вук употребљавао. У писму Копитару (од 9. XII 1822 — Вук Преп. II, 143) Вук ово каже: *Луче ми је жена родила кћер..., и црна је и црномањаста је*. Одредбом *црна* настојао је, очевидно, да упозори на ћеркину боју косе, а што се израза *црномањаст*(а) тиче, објашњење његовог значења дато је (под том одредницом) у *Српском рјечнику*: „bräunlich im Gesichte, fuscus“.

Располажемо потврдама да је с таквим објашњењем сагласно било и језичко осећање многих других представника српске културе, како тих, тако и познијих времена (овако, рецимо, гласи један опис потекао из пера Јакова Игњатовића: *Главе овалне, лица жућкасто-црномањаста...*, а овако следеће запажање Јована Цвијића: *Има тийова мало дуђуљастиих расћом и љавом..., боја коже црномањаста или зажарена*; оба наведена примера преузета су из речника грађе Института за српски језик САНУ.¹⁵ И дефиниција која је, седамдесетих година овог века, приложена уз одредницу *црномањаст* у РМС уважава у потпуности то објашњење: „који је тамне пута“. Међутим, ствари данас ипак стоје нешто другачије. Многи представници стандардног српског језика не прихватају тумачење да *биш*и *црномањаст* значи 'бити загасите боје лица (и коже уопште)'; по њиховом језичком осећању *црномањаст* се назива сваки човек црне косе и очију, без обзира на то каква му је конкретно нијанса тена, једном речју — онај појединац за кога би Вук рекао да је *црн* (разликујући га том одредбом од *љаво*, *смеђе* и *риђе* човека). По малој анкети коју сам недавно спровела међу запосленима у две установе — Институту за српски језик САНУ и Библиотеци САНУ, излази да се већина приклања овој другој, невуковској интерпретацији израза *црномањаст* (у групи, оних малобројних који се са Вуком слажу у тој појединости, претежу људи пореклом из Војводине; да ли је то само пука случајност или није, могуће је дознати тек након опсежнијих истраживања у том правцу). Истом приликом испоставило се још нешто : да има дијалекатских подручја где се одредба *црномањаст* и не појављује — у употреби је доследно израз *црн*; тако је, на пример, у говору Срба староседелца у Метохији (по меродавном саопштењу др Светозара

¹⁵ Ваља забележити на овом месту да се у поменутој збирци институтске грађе нашао и један пример из језика хрватског писца Ивана Кукуљевића Сакциноског који показује да је реч *црномањаст* некада, бар у неким срединама, била употребљива и као немаркирани, општи назив одређене нијансе загасите боје: *Regimente imale su... nabavili haljine iz crnomanjastoga (schwarzbraun) sukna*.

Стијовића). Предстоји, дакле, као задатак да се што прецизније извиди стање ствари на дијалекатском терену. На основу свега досад реченог, довољно се јасно разабера да су нашем придеву *црн*, кад исказује својство човека, доступни у начелу ови видови детерминације: (1) квалификовање по боји коже, (2) квалификовање по боји косе и (3) метафорично квалификовање негативног карактера (у смислу 'злосрећан' или 'злослутан'). Кад је посреди (1), именована загаситост пути може у принципу бити остварена на два начина: или (а) максималистички, онако како је то по мери „црне расе“, или (б) у мањем степену, онако како је то по мери „белог“ света. Наш је народ од сусрета с колористичким својством (а) помало зазирао, везујући за њега интерпретацију (3) — значење 'злослутности' (сетимо се *црној Арајина* из народне песме!), док се према својству (б) односио без предрасуда. Таква је ситуација могла бити непосредан повод за „увођење у игру“ придевске лексеме *црномањаси*: будући да реч *црн* може да призове собом непожељну конотацију, да би се оваква могућност темељито отклонила, бира се овај други израз, који није у сличном смислу семантички компромитован, а служи истом циљу — исказивању загаситости коже.

Овом се анализом даје тумачење вуковској употреби одредбе *црномањаси*; а како објаснити ону другу употребу, ону у којој се назив *црномањаси* директно супротставља називима *илав*, *смеђ* и *риђ*?

Риђ, *смеђ* и *илав* обављају своју улогу колористичке одредбе људског створа по овом принципу: детерминишући боју његове косе (и длаке уопште), самим тим ближе одређују и њега самог као припадника одређеном колористичком типу људи (*Он има риђу / смеђу / илаву косу* → *Он је риђ / смеђ / илав*). Кад је о коси реч, она се може исказати и као *црна*, али (у стандардном језику) једино тако, тј. без могућности да се, уместо одредбе *црна*, појави одредба *црномањаси* (*Он има црну косу*, али не и **Он има црномањасиу косу*). Конкурентски однос између ова два лексичка решења успоставља се, међутим, онда када се детерминација по боји тиче самог човека: *Он је црн // Он је црномањаси*.

Да би се потражио одговор на питање зашто је то баш тако, потребно је претходно упозорити научну и ширу стручну јавност на један феномен који је досада измицао дужној пажњи, а чије би адекватно разматрање могло бити и од општијег теоријског значаја, и од ширег културолошког интереса, а донело би, сасвим сигурно, и практичних користи — подстакло би настојања да се побољшају речничке дефиниције назива појединих боја. Ради се о следећем:

Језици народа настањених на европском тлу потврђују, на свој начин, чињеницу да се и „бели“, унутар сопствене расе, такође раслојавају на посебне типове, с тим што је за ову поделу међу људима, за разлику од оне „расне“, заиста одговоран један једини критериј: б о ј а.

„Белци“ се између себе најупадљивије по изгледу разликују бојом своје косе. Ту су, између два могућа екстрема — најтамније, тј. црне нијансе и најсветлије, беличасто-жућкасте, остварљиви и различити стени заступљености тамноће/светлине у хроматској вредности почев од (тамно) браон, па до (светло) жутог, при чему се не искључује да, у оквирима таквог хроматског распона, буде приметна и једна, мање или више наглашена, примеса црвеног.

Тај црвенкасти пламсај косматих делова човекове личности (од кога је зазирао антички свет због асоцирања подземне, паклене ватре — РС, 560) доима се по правилу тако снажно оних који га немају (а ти су у огромној већини; на земљиној кугли претежу људи црне косе и очију)¹⁶ да тој колористичкој ситуацији најсаобразнија боја тена и очију, и кад се запази, остаје изван средишта пажње — 'црвено' се у људској свести јавља као сасвим довољан распознајни знак посебности риђих.

Са „плавима“ ствари стоје друкчије. „Плави“ не импресионирају остале само својом косом, него исто тако и теном и очима, с тим што интензиван утисак не производи толико конкретна боја поменутих детаља, колико њена с в е т л и н а. Као што је, дакле, за издвајање *црнаца* у нешто посебно био пресудан визуелни доживљај тамноће коже, а за издвајање риђих доживљај „ватрености“ косе, тако је антрополошку посебност *илабих* у свести осталих представника људског рода одредила упечатљива светлина и косе, и тена, и очију. *Бијии илав*, у прототипском смислу употребе овог израза, значи, у ствари, бити *белац* са распознајним одликама *северњачкој ииџи*а (тј. оне антрополошке врсте којој су северни предели Европе постојбина), а то су ове одлике: коса врло светле (углавном жућкасте) нијансе, тен најпепшијег (беличасто-ружичастог) колорита, очи такође најсветлије могуће боје (плаве, зеленкасте, сивкасто-плаве). Кад се ово има у виду, јасно је да наша реч *илав* није само двозначна, како се обично мисли, него трозначна. Та реч, наиме, у изјавама типа *Она је илава* именује: (1) боју чије је место у оквиру спектра боја између зелене и љубичасте — ако се, рецимо, о сукњи ради (*Она је илава* → *Сукња је илава*, односно *Сукња је илаве боје*); (2) боју налик боји зрелог жита или сламе — ако је коса у питању (*Она је илава* → *Коса (јој) је илава*, односно *Коса (јој) је светиле боје*); (3) ону колористичку специфичност целокупног изгледа која је својствена људима са севера Европе, ако заменица упућује, на пример, на (одређену) Швеђанку (*Она је илава* → (*Та*) *Швеђанка је илава*, односно (*Та*) *Швеђанка исиолава својом иојавом колористичку посебноси северњачкој ииџи*а људи; трансформационо разрешење у смислу * (*Та*) *Швеђанка је илаве боје / светиле боје* не долази у обзир).

То значење (3) које се, уз значење (1) и (2), садржи у семантичком потенцијалу нашег придева *илав* и другде је у језичком свету такође доступно оној придевској лексеми чија је првенствена улога да именује светлину косе (уп. у француском *Ses cheveux sont blonds* = *Коса му је илава*, а с друге *Il est blond* = *Он је илав*), уз напомену да се са ње често пребацује на њој одговарајућу, тачније — од ње непосредно изведену, именицу (уп. руско *Он блондин* = *Он је илав*; именица *блондин* је накондна творевина — лексичко извориште јој је поменути француски придев *blond*). У којим се све језицима, колико и под каквим све условима употребљава придевско, односно именичко лексичко решење (ру-

¹⁶ У својим првим сусретима с Холанђанима, Јапанци су били највише импресионирани чињеницом да међу тим туђинима има толико риђокосих, па су потом јапански сликари, приказујући на својим сликарским композицијама Холанђане, овима доследно бојили косу у црвено, као да се ту ради о распознајном расном обележју, док су у разговорима сви те туђине помињали као *кџџи* или *кџџџ* (термин је преузет од Кинеза), што значи 'риђокос' (Wagatsuma 1967, 412).

ски, рецимо, равноправно употребљава лексичке парњаке *блондин / блондинка*, а код нас је „женско“ решење — *џлавуша* — обично, а „мушко“ није) — то тек предстоји да се систематски испита.

Док су се, последњих деценија, водећи стручњаци за проблем распознавања и исказивања боја, у свом настојању да схвате који су ту универзални регулативни принципи¹⁷, усредсређивали углавном на неке Европи далеке домородачке језике којима говоре људи са униформно црним очима и косом пропуштајући, због те усредсређености, да довољно примете феномен колористичког разврставања „белих“, дотле су се лексикографи, у свом послу дефинисања значења речи за речничке потребе, са тим феноменом неизбежно суочавали. При том су неки од њих интуитивно реаговали на прави начин, а други нису, о чему сведоче постојеће дефиниције на одговарајућим местима у речницима. Тако се у WD, на пример, за енглеско *blond* (= *џлав*) каже да одређује човека по карактеристичној боји коже, косе и очију (*blond*: „having a pink-and-white skin, yellow or yellowish brown hair, and blue or gray eyes“). И други репрезентативни речник енглеског језика, RD, под истом одредницом, такође говори о светлој коси и кожи, али очи не помиње (*blond*: „(of a person) having light-colored hair and skin“). Слично поступа и један од у свету веома угледних двојезичких речника, TRC; дефинишући турско *sarışın* (= *џлав*), осврће се само на косу и кожу, а занемарује податак о очима (*sarışın*: „светловолосый и белокожий“). Дешава се, међутим, и то да, уз светлу косу, очи буду споменуте, а не буде кожа; тако је, рецимо, код одреднице *рус* (= *џлав*) у MP (*рус*: „човек кој има светла коса и светли очи“). Што се тиче нашег РМС, у њему се саопштава толико да реч *џлав*, осим што исказује боју „средњу између љубичасте и зелене“, значи још и „светложут, жућкаст, нажут (о коси)“ (ради илустрације овог другог значења, паведена су два примера, од којих се један заиста односи на косу: *Сјеђаше човјек... џлаве косе*, док други гласи: *Довео је огнекуд из светиа леју џ л а в у ж е н у*¹⁸ — проред је мој, М. И.)

¹⁷ Огромно интересовање за тај проблем непосредно је подстакла изузетно занимљива студија Брента Берлина и Пола Кеја (Berlin/Kay 1969) у којој су они обелоданили своја опсежна истраживања предузета у циљу да се докучи, прво, да ли сви људи, кад бивају суочени са разним нијансама неке боје, увек једну од тих нијанси, и то редовно исту, препознају као оно колористичко остварење у коме се дата боја најуспелије оличава и, друго, да ли сви људи прелазне зоне међу основним бојама једнако разграничавају. У ту су сврху говорни представници најразличитијих језика подвргани посебно одабраним тестовима, а закључак до којег се после свега дошло гласи: на прво питање одговор је позитиван, а на друго негативан. Бројни стручњаци који су похрлили да проверавају исправност резултата Берлина и Кеја нису проширили оквире тема покренутих у поменутој студији двојице аутора.

¹⁸ Управо зато што наш придев *џлав* може укључивати у своје значење истовремено сва три колористичка податка — о боји косе, боји очију и боји коже, у приликама кад треба посебно истаћи да се мисли само на једно од тога трога, језик прибегава посебним лексичким решењима — искоришћава слојена придевска образована *џлавкос*, *џлавкож* и *џлавојуш*. Ово последње је, додуше, сасвим ретко у употреби (обичније је за онога ко има кожу светле боје рећи *белојуш*), али постоји; РМС, који га региструје, прилаже уз њега овакву дефиницију: „који је плаве пути“. Како се, иначе, у том истом речнику, за *џлав* констатује да он или (1) исказује боју „средњу између љубичасте и зелене“ или (2) значи „светложут, жућкаст, нажут (о коси)“, остаје потпуно нејасно шта се том дефиницијом „који је плаве пути“ желело саопштити — да је одредбеом делу *џлав(о)*, који је уграђен у образовање *џлавојуш*, својствено значење (1), или значење (2), или нешто треће?

Та максимална усклађеност између (светле) боје косе, (светле) боје коже и (светле) боје очију, која узрокује снажан утисак светлине устројавајући, на бази тог утиска, прототипски појам „плавог“ створа у нашој свести, не мора у стварности увек бити досегнута. Дешавају се и овакви случајеви: човек има плаву косу и плаве очи, а тен му је таман; има и бело лице и плаве очи, али загаситу косу : и белопут је, и плавокос, али му очи нису светле, него тамне. Остаје да се испита, за сваки језик понаособ, може ли се, и до које границе, протегнути и на такве нетипичне случајеве „плавог“ људског колорита онај исти израз који иначе, у датом језику, на прототипски начин карактеризује човека у смислу „плав“.

Језици нас на свој начин обавештавају о чињеници да у оквиру досегнутог „тројства“ светлине (светла коса — светла кожа — светле очи) постоји хијерархијско раслојавање у корист косе: назив њ е н е боје искоришћава се и за непосредну колористичку детерминацију онога чија је коса.¹⁹

По својој *смеђој*, тј. ни плавој, ни црној, него средње загаситој коси и њен се сопственик проглашава *смеђим* човеком, поготову ако су му, како то, уосталом, по правилу и бива, и тен и очи у погледу светлине/тамноће такође неизразити. Међутим, као што смо већ истакли, за човека чију изразито тамну косу сви називају *црном*, не кажу сви *црн је*, него само неки говорни представници стандардног језика, док се други опредељују за израз *црноманбаси*.

Оваквим својим избором и једни и други, у ствари, следе један (наравно — никако исти!) од следећа два принципа који устројавају придеве *џлав*, *риђ* и *смеђ* у њиховој синтаксичко-семантичкој улози колористичких детерминатора људи : (1) човека колористички детерминише она реч која именује боју његове косе (*џлава коса — џлава особа, риђа коса — риђа особа, смеђа коса — смеђа особа*); (2) иста се боја истом речју не може исказивати и као људско разликовно обележје и као инхерентна особина предмета (*џлав* означава једно колористичко својство кад је човек у питању, а друго кад је о капуту, шеширу и сличним стварима реч; за момка се каже да је *риђ*, а за божур да је *црвен*; девојка је *смеђа*, а њена сукња — *браон*). Пошто се за врло тамну косу (баш као и за сукњу, торбу, ципелу и толико других појава) каже да је *црна*, јасно је да приликом антрополошке дистинкције по својству 'са црном косом' поменути два принципа ступају у међусобно конфликтни однос, па се представници нашег стандардног језика неминовно опредељују за само један од њих, што ће рећи да уважавају или (1) значај релације човек — његова коса (*риђа коса — риђа особа*, па и онда и *црна коса — црна особа*) или (2) потребу сигнализовања лексичким путем те околности да су колористичка детерминација људи и ствари два различита феномена (*смеђ човек* насупротив *браон шеширу*, па онда и *црноманбаси човек* насупротив *црном шеширу*). Напуштање принципа (1) у корист принципа (2) своди се уједно на увиђање

¹⁹ Документујући одговарајућим фактима француског језика (*Il est brun ← Ses cheveux sont bruns, Elle est blonde ← Ses cheveux sont blonds*) ту оспособљеност одређе „саставног дела“ и за улогу детерминатора „целине“, Teresa Migun напомиње да она собом на најпримеренији начин оличава оно што се у новијим семантичким истраживањима подразумева под „адјективном метонимијом“ (Migun 1992, 410).

чињенице да коса такође спада у оно што није сам човек као такав, да је, дакле, **п р е д м е т** (у ширем значењу тог термина), на се стога и у односу на њу (баш као и у односу на капу, хаљину, ципелу итд.) дата боја исказује у својству инхерентне особине, док приликом колористичке детерминације човека та иста боја симболизује собом укупну колористичку самосвојност оног антрополошког типа чијим се представником дотична особа проглашава (због те суштине разлике се и може рећи, поред : *Сукња је љлава, Коса (joj) је смеђа*, још и: *Сукња је љлаве боје, Коса (joj) је смеђе боје*, а не може: **Милена је љлаве боје, а Васа смеђе боје*, него једино: *Милена је љлава, а Васа смеђ*). Подршку опредељењу за принцип (2) даје и подсвесна жеља да се избегне могућност неспоразума — податак о томе да је неко **црн** сам по себи, ишчупан из свог комуникативног контекста, није довољно јасан : да ли се њиме хтело рећи да је дотично лице урођено црно на начин Сомалијаца, или привремено — у резултату сунчања, или само толико — да спада у црнокосе и црнооке (а не у плавокосе и плавооке)? Што се боје тена црнокосих и црнооких тиче, ту тек, без изричитог обавештења, остајемо „у потпуном мраку“ — има њих и белопутих, и црмпурастих, с тим што први бројно, како изгледа, осетно претежу (још је крајем прошлог века утврђено да се „у Србији... среће најчешће кожа бела, непровидна“ — Карић 1887, 89; други су по бројности људи „црмпурасти, у којих је кожа, у редовноме стању и без утицаја сунчане светлости, црнкаста због веће количине пигмента“ — *op. cit.*, 99, а најмалобројнији су појединци „коже румене и чисто провидне“ — *op. cit.* 89). Било би корисно знати каква је слика успостављена у свести нашег данашњег човека о **п р о т о т и п с к о м** представнику *црномањасџихџирних* са ових домаћих нам географских пространстава: **краси ли га белоликост или тамнопутост?**²⁰ Остаје на психоллингвистима да, уз помоћ одговарајућих тестова, покушају изнаћи одговор на то питање. Овакво истраживање свакако не би било баш једноставно. Ту, наиме, не треба само рачунати с индивидуалним несигурностима, колебањима, већ и с могућношћу да испитаник одговори на анкету тако и тако, а не овако и овако, зато што је родом из краја где се представа о прототипу *црномањасџихџирних* устројава на нешто посебнији начин него другде. Поучна су у том погледу запажања пољског

²⁰ Уверење да прототипски представници тамније верзије „белаца“ имају баш такву и такву косу, баш такве и такве очи и баш такав и такав тен и предрасуда о томе да је баш та и та колористичка комбинација код људи естетски најуспелија — две су различите ствари, а обе, из многих аспеката, интересантне за науку. Што се естетског критерија тиче, ту бар знамо на чему смо: „На црномањасте гледа се у Србији као на тип лепоте. Народне наше песме, певајући лепоту, помињу вазда бело лице и црне очи, црне обрве и трепавице и мрке брке“ — Карић 1887, 99. Нисмо ми једини балкански народ са таквим укусом; индикативно је, рецимо, да у турском постоји оваква изрека: *akı ak karası kara* која у ТРС (s. v. *ак*) добија овакво објашњење: „белокожий, черноглазый, темноволосый (т. е. всё при нём)“. Додуше, и у том истом језику постоји и израз *taviz* којим се из милоште тепа женском створу у смислу „плавојче, белојче“ (ТРС, s. v. *taviz*: „ласк. беленькая голубоглазка (о девочке, беляночка“). Уопште, и на овим балканским пространствима, а поготову другде у Европи, било је оудевек и поклоника светлог људског колорита. Антички свет је високо ценио светлу косу — у њој као да се назире сјај сунца. Карактеристично је да су Грци своје богове и јунаке проглашавали плавицама (Dürbeck 1977, 102), а да су Гали примењивали неке посебне поступке како би сопствену косу учинили што светлијом (РС, 512).

лингвисте Алфреда Зарембе (Zaręba 1954, 19): испитујући судбину назива боја на терену великопољских дијалеката, он је указао и на то да говорници представници једног дијалекатског подручја под речју *brunet* подразумевају мушку особу тамне и косе и коже (*brunet* : „*mężczyzna włosów brunatnych, cerę ciemnej, śniadową*“), док другде иста та реч означава мушку особу тамне косе, а тен нико не помиње — његова је боја ирелевантна (*brunet* : „*mężczyzna o włosach ciemnobrunatnych albo czarnych*“).

Са дијалекатским специфичностима, са појединачним већим или мањим одступањима у односу на оно што је норма у стандардном језику мора унапред да рачуна и онај ко се упушта у ширу анализу наших домаћих назива боја. Неупућени, на пример, сматрају подразумевљивим да је свуда где се српски говори „на снази“ следећи принцип, који они, као представници стандардног језика, стриктно поштују (иако му се, чим о њему почну размишљати, не могу довољно да начуде²¹): ону исту боју коју придев *џлав* означава онда кад собом ближе одређује очи, он доследно исказује и у односу на све остале појаве, с изузетком косе (длаке) и самог човека као таквог; кад се о коси (длаци) ради, *џлав* је ознака жућкастог колорита, а кад је посреди сам човек — просто светлине, тј. најотвореније нијансе оних боја које су доступне коси, кожи и очима. Па ипак, има и данас српских народних говора који се о изложени принцип огрешују утолико што изразу *џлав* и ван „сфере човека“ додељују значење 'жут'; такав је, на пример, говор села Јелашнице (код Ниша) и његове шире околине (Митковић 1988, 103, нап. 10). У ранијим епохама таква су „огрешења“ могла бити и бројније заступљена. Ваља се подсетити, рецимо, да једна народна песма из Вукове збирке садржи и овакав стих: *Крчајово ружом процваћило, ђола џлавом, а ђола црвеном*; њега РЈА (s. v. *plav*) наводи међу примерима којима се илуструје значење 'жут, нажут, жућкаст', додуше — са овако стилизованом оградом: „*Możda ide ovamo i grime...*“. Исти речник (s. v. *plav*) преноси из зборника текстова писаних (ћирилицом) у Дубровнику 1520. године овакав опис нечијег лика: *Образ имаше џлав, дуї и млиједан*; ту *џлав*, објашњава нам се, треба разумети у смислу „*blijed*“. С друге стране, Глиша Елезовић (РКМД, s. v. *жуїї*) саопштава да је у Пећи забележио следећи исказ: *Један џаша жуїїе браде*. По унутреби придева *жуїї* са тим је исказом у потпуном сагласју овај стих народног певача: *Уваїїїїе лијеїїу дјевојку, Па јој жуїїе косе расїїлетїїїе* (РСАНУ, s. v. *жуїї*). Све те и њима сличне појединости упућују на закључак да се она правила семантизовања и синтаксичког распоређивања придева *џлав* и *жуїї* која су, у овом развојном тренутку, обавезна за представнике српског стандардног језика, ни данас не поштују у појединим народним говорима, а таква је дијалекатска ситуација у даљој прошлости могла бити географски и знатно шире заступљена.

Кад је већ о одступањима од актуелног правила реч, умесно је подсетити се на чињеницу да су, као и све друге појаве овог света, и регулациони принципи који се примењују на лексику боја такође подложни промени. Отуда је већ у начелу подразумевљиво да оне лексичке јединице које данас функционишу искључиво као одредбе **б** и **ћ** а нису одувек

²¹ Том „зачујујућем принципу“ намеравам ускоро посветити посебно разматрање.

морале бити маркиране таквом рестрикцијом употребе²²; можда је бар нека од њих коришћена једно време и као детерминатор с т в а р и. Привлачи, рецимо, пажњу околност да се нашао и овакав пример из XVII века, потекао, додуше, са терена хрватских (чакавских) говора, а не српских, у којем придев *рић* (по чакавском изговору: *rij*) ближе одређује по боји с у к њ у: *Pušćam tojoj netjakinji... jednu toju suknu riju...* (RJA, s. v. *rid*). Хрвати, осим тога, и дан данас оно што се у Србији зове *м р к и ујаљ* називају *с м е ђ и м уљеном*, што је такође, у одређеном смислу, индикативан податак. Очигледно је да би било од користи за науку кад би се убудуће, приликом разматрања по критерију 'одредба бића (а не ствари)' маркираних назива боја, укључивала и дијахрона димензија, тј. кад би се разматрани феномени сагледали и из визуре њиховог историјског развоја.

Поводом онога што је досад речено о стандардном синтаксичком понашању наших придева *смеђ*, *рић* и *љав*, следе још две напомене. Прво, ако у с т а н д а р д н о м српском (или било којем другом) језику не долази у обзир ближе одређивање предмета оним лексичким решењем које је специјализовано за „људску“ детерминацију, то не значи да се у поетском тексту, будући да је поетски текст у свим језицима света нешто посебно, ово правило неће кршити — крше се и толика друга (у једној несми Тина Ујевића постоји, рецимо, и овакав стих: *Ја ње њако мојирим крај смеђих њоршала...* — РСМ, s. v. *смеђ*, док француски песници, како примећује Angela Bidu-Vrănceanu, себи допуштају и ту слободу да „људску“ одредбу *blond = љав* споје с именицама *colline = брџи* и *sable = џесак*: *blonde colline, sable blond* — Bidu-Vrănceanu 1976, 215, нап. 10). Друго, могуће је да се у специфичној терминологији струке чији послови укључују шире коришћење боја међу називима ових нађу и такви који су иначе, у свакодневном језичком општењу, маркирани као „људски“; у улози стручног термина „људски“ назив мења природу — постаје (посвећенима разумљива) фз-нака особене колористичке нијансе, доступне управо том материјалу који се стручно обрађује (столари, на пример, тачно знају шта је то *црвенкастио-с м е ђ и њон дрвџа*²³).

Без обзира на то да ли ће неко особу црне косе и очију назвати *црном* или *црномањастом* (односно *црном* — ако је женско у питању) неоспорно је једно: с в и данашњи представници стандардног српског језика исказују лексичким путем и тај антрополошки тип као нешто самосвојно, супротстављајући га *смеђем*, *рићем* и *љавом* типу, тј. разликују укупно ч е т и р и врсте људи с погледом на испољена им колористичка својства. Тај број, међутим, не мора бити досегнут у сваком језику; Енглези, на пример, истим изразом *swarthy* детерминишу и смеђе и црномањасте особе, а за Француза је *brunette* као црномањаста, тако и смеђа дама. Пошто на сам проблем као

²² За енглески израз *wan*, на пример, који данас детерминише искључиво човека (приписујући му својство 'блед'), зна се да је некада исказивао и значење 'лишен светлости', 'таман' па се отуда често јављао као одредба именице *night = ноћ* (Meyner 1945, 67).

²³ Ово се може проверити завиравањем у било који стручан приручник — нпр. у књигу: Гојко Бућан, *Својства материјала. За III разред средњеј образована дрвно-прерађивачке струке*, 1979, Београд (то и сва остала обавештења „из столарске струке“ добила сам са врло меродавне стране — од књижевника Бранка Летића, који се огледа с успехом и у столарском занату).

такав досад није обрађана дужна пажња, засад не располажемо детаљним подацима о томе како се све у тој појединости језици могу међусобно разилазити. Једно је, међутим, очигледно : најраширеније одступање у односу на нашу лексичку стварност оличава се у несигнализовању разлике између смеђег и црномањастог људског створа. С друге стране, није реткост да у оквиру једног истог језика постоји, али само као колоквијална, односно као дијалекатска појава, и једна додатна лексичка дистинкција која се тиче „плавих“ људи : они међу њима чији су космати делови толико светле боје да изгледају готово бели не именују се као остали, него посебно речју. Тако је, на пример, у руском стандардни израз за „плавог“ човека *белокурый*, али, у разговору, за онога који је бојом своје косе (и длака уопште) екстремно „плав“, готово бео, каже се *белобриый*. У српском се народу на у том смислу претерано „плаво“ чељаде примењује назив *беломусаст* (њена бележи РСАНУ, али не и РМС, што је и разумљиво — први речник обухвата и лексичко благо народних говора, а други само књижевног језика), мада су и друга лексичка решења такође у оптицају — у Горобиљу (код Пожеге), на пример, таквога зову *бјелојерастим* (по саопштењу др Мирослава Николића, научног сарадника Института за српски језик САНУ), а у Заовинама (код Бајине Баште) *бјеличијастим* (по саопштењу др Стане Ристић, научног сарадника Института за српски језик САНУ). И у том нам проблемском домену тек предстоји систематско прикупљање података о језичким фактима на основу којих ће се прецизно утврдити којим је све језицима позната оваква лексичка дистинкција, колико је она у једној датој језичкој средини раширена, какав статус има у њој и у виду којих се конкретних лексичких решења отелотворује.

Посебно ће бити потребно одговорити на питање да не носи можда собом овакво специфично лексичко издвајање екстремно „плавог“ појединца негативну конотацију п о д с м е в а њ а. Наиме, у стручној је литератури у разним приликама констатовано да подсмешљив однос према одређеним колористичким типовима људи није у свету реткост; у многим језицима постоје одговарајући називи за њих који су значењски маркирали оваквом афективном димензијом — В. Г. Гак (Гак 1977, 197), на пример, у такве називе сврстава овде помињани руски колоквијални израз *белобриый* и његов француски преводни еквивалент *blondasse*, а такође и одговарајућа лексичка решења за подсмевачко именовање црномањасте особе — француско *poiraud* и руско *чернявый*, док Људмила Поповић (Поп. 1991 (а), 91)²⁴ истиче да се *рудий*, украински израз за означавање риђег човека, „углавном... користи у шаљивим песмама или као средство израза негативног емоционалног става“, што важи и за одговарајућу француску реч *rougeaud*, чију подсмевачку семантику (и семантику других сличних израза у романским језицима) помиње Rădica Marcu (Marcu 1965, 290).

Док негативно емоционално реаговање на поједина колористичка својства човека доводи до творбених иновација — стандардни инвентар назива антрополошких типова се проширује одговарајућом пејоративном

²⁴ Тај рад — контрастивно осветљавање назива боја у украјинском, руском и српском — засад још није публикован, али сам га ја добила на увид љубазношћу ауторке. Користим се овом приликом да јој на томе још једном захвалим.

лексиком, супротан афективни однос, оличен у дивљењу према том и том колористичком својству, има директних реперкусија на синтаксичком плану: фолклорна поезија многих народа препуна је клишетирапих израза за колористичку детерминацију појединца, детерминацију која се, у ствари, своди на конвенционализовано саопштавање податка о томе да је посреди личност чија спољашњост оличава оно што је, по схватању средине о чијем се језику ради, идеал лепоте („Синтагме типа *чорні очі, чорні брівці* и *црне очи* и *црна коса*, које су веома честе у описима јунака у украјинским и српским народним песмама... говоре о антрополошким особинама народа, које су утицале на формирање идеала лепоте у њиховој психологији“ — Поп. 1991(6), 153; „В древнерусский стандарт человеческой красоты непременно входило составной частью *белое лицо, белые руки, белое тело* — Бахилина 1975, 75). За шира антрополошка проучавања било би драгоцено имати на располагању што исцрпније информације о томе где се све у свету, и који све придеви, јављају у оваквој функцији својеврсних „разоткривача“ естетских порива људског рода.²⁵

Досада смо разматрали оне колористичке типове које људи егземплификују собом у ранијим, бољим годинама свог животног доба. Кад позније наиђу, сви постају по коси (брковима, бради) исте боје — *segu*.

Sega боја је по себи упечатљив спољашњи знак старости. Отуда приписати некоме особину *seg* или *iposeg* (= делимично сед) значи неизбежно и уједно га ближе одредити (неповољном) конотацијом: 'остарео', односно (у случају кад је посреди особа по годинама далеко од старости, за коју се зна да је изненада поседела од јаког стреса) конотацијом 'налик на остареле'. У нашем језику је тој „људској“ боји и назив стриктно „људски“, тј. неприменљив на предмете (осим, наравно, ако се ради о поетском тексту, где, како смо већ истакли, и немогуће лако постаје могуће), што као правило никако не важи за све језике. У француском се, рецимо, оно што именују наше речи *seg* и *iposeg* исказује изразима *blanc* и *gris*, тј. уобичајеним називима за 'бело' и 'сиво', али се њима може детерминисати само људска коса (брада и сл.), никако сам људски створ у својству представника оног антрополошког типа чију спољашњост на упечатљив начин обележава „боја старости“ (*Ses cheveux sont blancs / gris*, али не и **Il est blanc / gris*).

У значењу 'просед' појављује се и (колоквијални) лексички облик *iproirušan* (уп. пример из језика Вељка Петровића: *Необично леј у лицу, с ipoiruшаним, ошћиро ipосеченим брцима* — Јосиф Вишњић 1991, s. v. *iproirušan*) који, за разлику од придева *seg* и *iposeg*, није у стању да непосредно детерминиса само људско биће као такво: *seg/iposega коса* — *seg/iposeg човек*, међутим — *iproiruшана коса*, али не и **iproirušan човек*. Управо тај тест — датом се одредбеном речју може/не може детерминисати не само људска коса него и њен сопственик — треба сматрати својеврсним директним доказом, чињенице да су се неке од разматраних

²⁵ Кад је о античким народима реч, овакви ће се „разоткривачи“ наћи и у одређеним епитетима којима су они пропраћали помињање својих божанстава — стари Грци су, на пример, богињу Херу називали „белолакатном“ („*λευκόβραχος* 'с белыми локтями' (о Гере)“ — Гамкрелидзе/Иванов, 1984, I, 280).

речи, за разлику од осталих, у језику заиста потврдиле и као озпаке одређених антрополошких типова; ту „потврду“ су себи прибавили изрази *плав*, *смећ*, *рић*, *црн*, (*про*)*сед*, а пису *свештао*, *шаман*, *пјећеласић*, *кестењасић*, *пропрушан* (*Он има свештао/шаман/пјећеласић/кестењасићу косу*, али не и **Он је свештао/шаман/пјећеласић/кестењасић*).

Као што к о с а има своју „неповољну“ боју (људи нису склони да пожеље себи особину 'бити (про)сед'), тако је има и к о ж а: Наш израз *блед* (немачки *bläß*, француски *pâle* итд.) именује оно њено колористичко својство које је „на злу гласу“ као разоткривач неповољног физиолошког или психолошког стања онога о чијој је кожи реч — тај или није здрав, или се изненада јако потресао због нечега. У стандардном језику, по језичком осећању многих његових представника,²⁶ и реч *могар* спада међу називе „људских“ боја, и то међу оне „неповољне“ — ту боју виђамо код мртваца, док се код живих она јавља на местима убоја, тамо где су подливи крви испод коже (од *могар* је изведена именица *модрица*). Није такође нимало добро бити у лицу *жућ* или *зелен* — и то су, за човека, „нездраве боје“ (*жућ* = „пожутео од болести, испрепности“, *зелен* = „позелео (у лицу) од болести, љутње, беса и сл.“ — РСАНУ s. v. *жућ*, односно s. v. *зелен*); али — ми их, у односу на њега, исказујемо на уобичајен начин, тј. оним лексичким решењем које бисмо изабрали и иначе, кад би својством 'жут'/'зелен' требало детерминисати било коју појаву, а не само људско биће. Друкчије речено, *жућ* и *зелен*, и кад ближе одређују људе, ипак се по својој семантичко-синтаксичкој природи не сврставају међу „људске“ називе боја.

Свет „нездравим“ бојама супротставља „здраву“: (природно) црвенкаст²⁷ колорит образа, верује се, поуздан је сведок одличне здравствене кондиције онога о чијим се образима ради. Том црвенкастом тону наш стандардни језик додељује назив „људске“ боје — зове га *руменим*²⁸, што чине и неки други језици (уп. енглеско *ruddy* = *румен*), мада никако сви (карактеристичан је, рецимо, следећи пример из македонског језика који наводи РМЈ s. v. *црвен 2: девојкаџа е бела и црвена*). Биће потребно прикупити комплетнија обавештења и о томе који све језици (и дијалекти) имају/немају „људски“ назив за ону „боју здравља“ која се човеку оличава на образима.

Супротстављање „здраве“ „нездравој“ боји не мора се у свим језицима спроводити по истоветном принципу. По нашим критеријима, супротност бледилу (*жутилу*) коже је њено р у м е н и л о, док је за Грке

²⁶ На дијалекатском терену слика бива и друкчија, тј. понегде се *могар* употребљава и „ван сфере човека“.

²⁷ 'Црвено' је омиљена боја многих народа. Њу су, на пример, Словени од вајкада сматрали по себи лепом, високо је ценени при том и као „боју здравља“, о чему постоје и својеврсни докази: стара, општесловенска реч *краснѣ* јавља се данас, унутар словенског језичког света, негде са значењем 'леп', другде са значењем 'црвен' (више о томе в. Негне 1954, 51), а у неким руским народним говорима архангелске области она исказује особину 'здрав', 'снажан' (Негне 1954, 53).

²⁸ У поетском изражавању придев *румен* постаје прихватаљива одредба и неких именица које не исказују људско биће, него неке од појава ван „сфере човека“ које могу да разгале, да буду човеку пријатан доживљај: *румена зора*, *румена јабука*, *румено вино*.

Хомеровог доба то била њена п р е п л а н у л о с т („blasser/gesunder Teint wird durch $\acute{\omega}\chi\rho\rho\acute{\omicron}\varsigma$ / $\mu\acute{\epsilon}\lambda\omicron\varsigma$ bzw. $\acute{\omega}\chi\rho\rho\acute{\omicron}\tau\eta\varsigma$ / $\mu\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\alpha$ ausgedrückt“ Dürbeck, 240, нап. 540). И на ту би страну наука требало убудуће да обраћа већу пажњу — да прибави исцрпне податке о сагласности/разлицима међу појединим срединама у избору боје која се исказује као за човека повољна, „здрава“ (и у том својству супротставља неповољним, „нездравим“ бојама).

По могућностима оличавања таквих и таквих, односно оваквих и оваквих боја, човек се, као појава, „раслојава“ на три посебне „области“: на своје космате делове, на своју кожу и на своје очи. Језици се међусобно разликују не само по броју лексичких решења специјализованих само за исказивање дате „људске“ боје унутар сваке од тих трију области, него и по избору колористичке нијансе којој се додељује нарочито име. Ми, на пример, немамо ниједну придевску лексему која би исказивала бапн само ту и ту конкретну боју очију, и то искључиво очију, ничег више, а Французи и Руси имају по једну такву своју, али им је значењски садржај различит: *pers* у *les yeux pers* означава зеленкасто плаве, а *carie* у *carie глаза* смеђе очи. Португалски се, заједно са српским језиком, супротставља енглеском по томе што ону боју коју енглески доследно именује речју *brown*, без обзира на то шта се конкретно њоме ближе одређује — коса, очи или ципела, назива различито, зависно од објекта који подлеже детерминацији: коса и очи добијају као одредбу придев *castanho* = *смеђ*, а ципела придев *marrom* = *браон*.²⁹ Српски је, с друге стране, сиромашнији од неких других језика у погледу „људских“ назива за боју коже — он, пре свега, нема посебну реч за њену тамнију нијансу, чиме се одваја, на пример, од пољског, свог словенског „рођака“ (уп. пољско *śniada cera*; више о словенској ситуацији у овом погледу в. Неге 1954, 58) и арумунског, свог балканског „комшије“ (арумунско *smead* значи „с матово кафљан тен“ — Ханегрефс 1980, 7), а њено мање или више изражено бледило, жућкасто-зеленкасте или модрикасте нијансе назива доследно истом речју *bleg* (којој је, додуше, доступна и обличка верзија *blegуњав*), док француски, рецимо, ради сигнализовања тих могућих различитости у оличавању бледила, искоришћава неколико посебних лексичких решења: *pâle*, *blême*, *blafard*, *livide*. Све такве и њима сличне појединости требало би пажљиво осветљавати из многих разлога, поред осталог и због тога да би се нешто више сазнало о проблему који одавно занима науку уопште, па и језичку: колико је човек антропоцентричан, тј. колико тежи за тим да себе постави у центар свега, да потврђује своју самосвојност, тј. своју различитост од свега осталог што постоји на овоме свету.

У склопу разматрања тог проблема важно је добити и што тачнији увид у то како се однос човек/животиња прелама кроз судбину лексике „људских“ боја у сваком језику појединачно.

Науци је добро познато да народи руралне цивилизације имају по правилу изванредно богат вокабулар назива боја домаћих животиња и назива самих тих животиња по тим бојама. У његов састав понегде улазе

²⁹ О неким практичним аспектима разлаза у тој појединости између португалског и енглеског говори се у студији Miller/Park/Carson 1976, 122. Изложена запажања заслужују пуну пажњу и психологије и језичке науке.

и такве лексичке јединице које не сигнализују само танану разлику у нијанси боје длаке, него и то да ли се дата боја оличава на овој или на оној животињској врсти (у литавском се, рецимо, за исти сивкаст колорит, кад су коњи у питању, каже *širtas* или *širvas*, а кад су говеда — *žėtas* — *Herne* 1954, 17). Са нашег дијалекатског терена, међутим, имамо сигурних података и о томе да постојећи вокабулар специфично „животињских“ боја народ радо проширује укључивањем у њега и „људских“ назива пре свега оних којима се именује „плав“ људски сој. Ево неких од њих: *Дала бих... до два вола љлава да не ставам сама*, каже се у једној песми из Вукове збирке (РЈА, s. v. *plav*); *љлавуша* је „крава плаве длаке“ стоји у РКМД, s. v. *љлавуша*; на подручју „Роваца, Мораче, па и шире колашинске зоне“ у „широк списак везан за обиљежавање боје код животиња“ спада и *љлав*, констатује Мато Пижурица — Пижурица 1977, 30, док Светозар Стијовић истиче „да 'Бошњаци', као и православно становништво у Подгору, врло често дају волу име *љлавдња*“ — Стијовић 1979, 187, нап. 55. По малој анкети коју сам спровела међу аутохтоним представницима урбане (београдске) цивилизације, податак о томе да неко може за вола да устврди како је *љлав*, односно да краву назове *љлавушом*, звучи управо шокантно; неки су тражили да признам како сам све измислила не бих ли их засмејала! Овакво стање ствари, оличено у различитом приступању животиња сеоског и градског становника, заслужује највећу пажњу науке. На психоллингвистима и социоллингвистима остаје да се дубље загледају на ову страну, посебно у контексту својих размишљања о проблему антропоцентризма и његових мноштва импликација.

То што је овом приликом изложено није, наравно, све о чему би се могло проговорити у оквиру, или поводом теме о разликовању људи по боји. Али — мој циљ и није био да кажем све што би се могло рећи, већ да упозорим на главне „проблемске чворове“ са којима се истраживач суочава прихватајући се овакве теме; ако је у томе било неког успеха, сматраћу да ми труд није био узалудан.³⁰

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бахилина 1975: Н. Б. Бахилина, *История цветообозначений в русском языке*, Москва.
- Berlin/Kay 1969: Brent Berlin and Paul Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, Berkeley and Los Angeles. University of California Press.
- Bidu-Vrănceanu 1976: Angela Bidu-Vrănceanu, *Sistematică des noms de couleurs, Recherche de méthode en sémantique structurale* Ed. Academici Rep. Soc. România, București.
- Wagatsuma 1967: Hiroshi Wagatsuma, *The Social Perception of Skin Color in Japan*, *Deadalus*, Journal of the American Academy of Arts and Sciences, Spring 1967, 407 – 443.

³⁰ Док сам писала овај рад, многи моји пријатељи — не само колеге из најуже струке и они из неких других, такође хуманистичких струка блиских мојој, него и библиотекарски (мислим на Библиотеку САНУ, на Институт за српски језик и на Семинар за класичне језике) чинили су све могуће да ме обавесте о разним подацима у вези с називима боја, да ми прибаве неопходну књигу, пронађу мени недоступни часопис. У ово страшно време санкција, било би ми потпуно немогуће да рад довршим да њих није било. Средна сам што имам прилику да јавно кажем колико сам им дубоко захвална.

- WD: *Webster's New World Dictionary of the American Language*, College Edition, Cleveland and New York 1968.
- Вук Нар. пј. II: Вук Стеф. Караџић, Српске народне пјесме II, *Сабрана дела Вука Караџића* књ. V, Београд, Просвета.
- Вук Преп. II: Преписка II (1822 — 1825), *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. XXI, Београд, Просвета.
- Гак 1977: В. Г. Гак, *Сопоставительная лексикология*, Москва.
- Гамкрелидзе/Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси.
- Дан. Рј. III: Ђуро Давничјић, *Рјечник из књижевних сјтарина српских*. Дио трећи, Београд 1864.
- Детелић 1992: Мирјана Детелић, *Митски простиор и ејика* / = Пос. изд. САНУ, књ. DCXVI, Одељење језика и књижевности књ. 46/, Београд.
- Dürbeck 1977: Helmut Dürbeck, *Zur Charakteristik der griechischen Farbenbezeichnungen*, Bonn.
- Zaręba 1954: Alfred Zaręba, *Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego* / = *Prace językoznawcze* 3/, Wrocław.
- Иванов/Топоров 1965: Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период)*, Институт славяноведения АН СССР, Москва.
- Јосић Вишњић 1991: Мирослав Јосић Вишњић, *Азбучник Придева у српској прози двадесетог века*, Београд.
- Карић 1887: Владимир Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд.
- Kikuchi/Lichtenberk 1983: Atsuko Kikuchi and Frantisek Lichtenberk, Semantic extension in the colour lexicon, *Studies in Language* 7.1, 25 — 64.
- Lehrer 1974: Adrienne Lehrer, *Semantic fields and lexical structure* / = North Holland Linguistic Series 11/, Amsterdam — London.
- Marcu 1965: Rodica Marcu, Note privind vocabularul cromatic în limbile franceză, italiană și română, *Analele Universitatii București, Seria Științe sociale. Filologie*, anul XIV, 283 — 304.
- Menner 1945: Robert J. Menner, Multiple meaning and change of meaning, *Language* 21, No 2, 59 — 76.
- Miller/Park/Carson 1976: Floyd C. Miller, Cynthia D. Park, Nensa M. Carson, The Compound Bilingual as an Agent of Language Change: A Psychological Model of Bilingualism, *Kansas Working Papers in Linguistics*, Vol. 1, 115 — 134.
- Митковић 1988: Смиља Митковић, Лексика боја (у говору села Јелашнице код Ниша), *Друшћивене промене и народно стваралаштво. Зборник реферата са научној скупи посвећеној двестајогодишници Вука Караџића*, Ниш, 99 — 104.
- Muryn 1992: Teresa Muryn, A propos de métonymie substantives, adjectives et verbales, *Etudes de linguistique romane et slave*, Cracovie, 405 — 410.
- Palmer 1977: F. R. Palmer, *Semantics. A new outline*, Cambridge.
- Пижурица 1977: Мато Пижурица, Боје у зоонимији, *Посебна издања АНУБиХ* књ. XXXI, Одељење друштвених наука књ. 5, Сарајево, 29 — 45.
- Поповић 1991(а): Људмила Поповић, *Семантички потенцијал назива за боје у руском, украјинском и српскохрватском језику*. Магистарски рад одбрањен 1991. на Филолошком факултету у Београду.
- Поповић 1991(б): Људмила Поповић, О семантици назива за боје у руском, украјинском и српском фолклору, *Зборник Матице српске за слависистику* 41, Нови Сад, 149 — 154.
- RD: *Random House Dictionary of the English Language*, New York 1967.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izd. Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- РКМД: Глиша Елезовић, *Речник косовско-међохиској дијалекта* / = Српски дијалектолошки зборник књ. IV, 1932 и књ. V, 1935/, Београд.
- РМЈ: *Речник на македонскиот јазик*, изд. Институт за македонски јазик, Скопје.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевној језика*, изд. Матица српска, Нови Сад.
- RS: J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983.

РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, изд. Српска академија науке и уметности, Београд.

СТИЈОВИЋ 1979: Светозар Стијовић, О антропонимима изведеним од назива за боје код „Бошњака“ у Метохијском (Пећком) Подгору, *Јужнословенски филолоџ XXXV*, 177—187.

СТОЈЧИЋ 1992: Ђоко Стојчић, *Сјај разговора. Лексикон српских народних изрека*. Треће, допуњено издање, Горњи Милановац.

ТРС: *Турецко-рускиј словарь*, АН СССР, Институт востоковедения, Москва 1977.

Unbegaun 1963: В. О. Unbegaun, Les anciens russes vus par eux-mêmes, *Annali. Sezione slava VI*, Istituto Universitario Orientale, Napoli, 1—16.

Фрумкина 1984: П. М. Фрумкина, *Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа*, Москва.

Ханегрефс 1980: Ноел Ханегрефс, Наименования на цветовете в балканските езици, *Съпоставително езиковедие V*, 2, 3—19.

Herne 1954: Gunnar Herne, *Die slavischen Farbenbenennungen. Eine semasiologische-etymologische Untersuchung* / = Publication de l'Institut Slave d'Upsal, 9/, Uppsala.

Чебоксаров 1971: Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова, *Народы, расы, культуры*, Москва.

Summary

Milka Ivić

ON DIFFERENTIATING PEOPLE BY COLOR

The focal point of this article is a phenomenon which has so far escaped the attention of linguistic research: the existence in many languages of specific color terms used to distinguish particular sorts of people according to their chromatic appearance. Thus, speakers of modern standard Serbian distinguish by means of specific adjectival forms four such human types: the blond (*блав*) type, the red (*пућ*) type, the brown(ish) (*смећ*) type and the dark (*црн/црномањаст*) one. The author points to the multitude of problems one is faced with when exploring such „human“ color terms in languages (language A may display the lack of a term similar in semantic range to a „human“ color term known to language B; in language A a given color term can be used not only for persons but also for animals, whereas in language B this is impossible; in language A a given color determiner appears limited in application to hair and eyes, whereas in language B it may also concern human complexion; there are „human“ color terms which carry an emotional connotation in contradistinction to other similar terms which are deprived of such a connotation; etc.).